

NEŞREDİLMEMİŞ YENİ BİR SİNOPE (SİNOP) ŞEHİRİ SİKKESİ VE ONUNLA İLGİLİ BAZI SORUNLAR

İSMET EBCİOĞLU

Antik çağın ünlü şehri Sinope, Karadeniz'in (Euxinus) güney sahilindeki burunların denize doğru en fazla çıkıntı teşkil edeni üzerinde M.Ö. 630 yılında -Cimmer saldırıları sırasında- Millet'li İonia'lılar tarafından kurulmuştur¹. Gayet korunaklı iki limana sahip olan şehrin yerinde evvelce ufak bir Cappadocia kasabası bulunuyordu. Mevkiinin elverişliliği antik şehrin Karadeniz'in ticaretinde önemli bir rol oynamasına ve gelişmesine neden olmuştur. Sinope, Akdeniz ve Karadeniz ticaretini elinde bulunduran diğer büyük şehir devletleri gibi, daha erkenden çağının en fazla geçerli ağırlık birimlerine göre sikke darbetmeye başlamıştır (M.Ö. 6.-5. yüzyıllar). Arkaik karakterdeki bu ilk devirden sonra, otonom sikke darbını² Pers hakimiyeti altında bu-

1 W.H. Waddington, *Recueil Général des Monnaies Grecques d'Asie Mineure*, Paris, 1904, I. cilt, s. 178 ve Paulys Realencyclopädie III A 1, s. 252 v.d.

2 W.H. Waddington, *R.G.*, s.178-179; *BMC*, Pontus, Paphlagonia, Bithynia, London, 1889, s.XV; *Head, HN*, s.507-509; şehrin Pontus krallığı egemenliği altına girinceye kadarki tarihine ve otonom sikke darbına da burada biraz değinmek istiyoruz: Şehrin bu erken devri hakkında pek fazla bir bilgiye sahip değiliz; yalnız kısa zamanda Karadeniz'in en güçlü bir şehri ve bir kaç koloninin metropolü olduğu bilinmektedir. Pers fethinin önceleri buralara kadar pek uza namamış olduğu anlaşılıyor; M.Ö. V. yüzyılda Sinope'yi bir müddet Atina'nın himayesinde ve onua kuvvetli bir taraftarı olarak görüyoruz.

Perikles şehri bir tyran olan Timesilaos'dan kurtarır; emniyetini sağlamak ve devamlı kontrolü altında tutmak için Atinalı yurttaşları buraya kolonist olarak yollar. "Onbinlerin geçişi" sırasında (M.Ö. 400) ise Sinope bağımsızdır; ama Paphlagonia'lılar tarafından devamlı tehdit edilmektedir. M.Ö. 375'e doğru şehir, Cappadocia satrapı Datames'in bir saldırısına uğrarsa da, "Büyük Krallın" emri üzerine bu kuşatma zapta dönüşmeden kaldırılır. Ne var ki daha sonra Datames Sinope'yi ele geçirmeyi başaracaktır; çünkü adı, haleflerinden bir kaçınki gibi Sinope drahmileri üzerinde görülmektedir. Büyük İskender'in seferi sırasında Sinope Darius'a tabidir ve bir ara da elçileri İran'da tutuklanmışlardır. Fakat şehir az sonra asi satrap Ariarathes'in buyruğu altına girer, onun ölümünden sonra da (M.Ö. 322) biçimsel olarak ilk Diadoch'lara bağlanır. Daha sonraları Sinope özgür ve Pontus krallarının ilk saldırılarını savuşturduğu sırada, kendisine yardım eden Rhodos'luların müttfikidir (M.Ö. 220); Sinope'nin bu bağımsızlığı Pharnakes'in şehri zaptediği tarihine, yani M.Ö. 183 yılına kadar sürer. Sinope'nin bütün bu geçmişi süresindeki otonom sikke darbını ise kısaca şöyle özetleyebiliriz:

lunduğu (M.Ö. 375-322) devre de dahil, Klasik ve Hellenistik çağ sanatını yansıtan zengin ve güzel gümüş emisyonlarıyla M.Ö. 183 yılına kadar sürdürmüştür. 183 yılı Sinope'nin Pontus kralı Pharnakes

I- M.Ö. VI ve V. yüzyıllar:

Gramajları biraz düşürülmüş (6 gr.lık drahmiler) Aegina ağırlık birimine göre darbedilen arkaik stilde ve kitabesiz kalın gümüş sikkeler (drahmiler, obolos'lar); bunların ön yüzünde: kartal başı ve yunus balığı; arka yüzünde: quadratum incusum vardır.

II- Takriben M.Ö. 453'den - M.Ö. 375'e kadar:

ΣΙΝΩ yazısı ve magistratların adlarının baş harfleriyle Pers, yahut biraz gramı düşürülmüş Aegina ağırlık biriminde (5.80 gr.) gümüş drahmiler; bunların ön yüzünde: Asopus'un kızı Sinope'nin başı -önceleri sade, sonra süslü-, arka yüzünde: yunus balığı üzerinde deniz kartalı; bu drahmilerin daha erken devire ait olanlarında kabartma çukur bir dikdörtgen saha içinde; çoğu kere de magistrat isimleri mevcut.

III- Şehrin Pers egemenliği altındaki sikke darbı:

Bu çağın sikkeleri daha evvelki çağınkilerin aynıdır. Yalnız şehrin adının yerine, önce Grekçe, sonra Aramî yazısıyla bir Pers satrapının adı yazılmıştır. İlkın Gerekçe olarak Datames'in (M.Ö.364-362), sonra Aramî yazısıyla büyük bir olasılıkla Datames'in oğlu Sysinas ile özdeş tutulan Abdsasan, yahut Abdsisin'in (M.Ö. 362-353) -Babelon bu isim yerine Abrocomas'ı teklif ediyor-; daha sonra Cappadocia kralı Ariarathes I'in (M.Ö.330-322) ismi.

IV- M.Ö. 322-220'ye kadar:

Biraz daha süslü aynı drahmiler (Nymphê Sinope'nin başının önünde Aphlaston); bu drahmiler birisi 6 gramlık (maximum), diğeri 5 gr.lık olmak üzere iki seri halindedirler (fakat her ikisinde de aynı magistrat isimlerine rastlanıyor). Aynı sikkelerin gramaj bakımından triobol olarak kabul edilebilenlerinin arka yüzlerinde bazen cepheden kanatlarını açmış (heraldik) kartal, bazen de Cius sikkelerinden esinlenmiş olarak yıldızlı gemi provası (bunlarda Nymphê'nin başı kule biçiminde taçlıdır) yer alırlar. Bu sikkelerin daha küçük nominalleri de mevcut olup, ön yüzlerinde Nymphê'nin cepheden başı, arka yüzlerinde ise, heraldik kartal ve monoğramlar bulunmaktadır. Bunların kronolojik bir tasnifini yapmak kadar ağırlıklarına göre nominallerini adlandırmak da güçtür.

V- M.Ö. takriben 220'den - M.Ö. 183'e kadar:

Attik ağırlık birimine göre tetradrahmi ve didrahmiler; bunların ön yüzlerinde Sinope'nin kule biçiminde taş başı, arka yüzlerinde ise, Apollon ile Poseidon'un muhtelif şekillerdeki figürleri bulunuyor (bunlardan oturur vaziyette tasvir edilmiş Apollon'lu tetradrahmi, Syria kralı Antiochos III'ün sikkelerinden esinlenmiştir); ayrıca ön yüzlerinde: Hermes, Apollon ve Sinope'nin başı, arka yüzlerinde: kartal ve tripod bulunan tetrol, triobol ve dioboller; bunlardan başka daha küçük ağırlıklarda bazı bronz ve gümüş sikkeler de (ön yüzlerinde: Apollon ve Sinope'nin başı, arka yüzlerinde: gemi provası ve cepheden ayakta Apollon ile) bu devir emisyonları arasında sayılabilirler.

V- Şehrin Pontus krallığı egemenliği altındaki sikke darbı (M.Ö. 183-70):

Bunlar ΣΙΝΩΙΗΣ yazısıyla tüm Pontus Krallığında geçerli bazı tipleri içeren bir takım bronz sikkelerden oluşmaktadırlar. Yalnız bu sikkelerden birisinin üzerinde (R.G. no. 60) Pontus era'sına göre (M.Ö. 297) hesap edilmesi gereken bir tarih bulunmaktadır. Krallık içinde geçerli diğer bazı Pontus şehirlerinkineyle bir ve aynı olan tipler şunlardır: 1. Ön yüzünde: Zeus başı, arka yüzünde: yıldırım üzerinde kartal; 2. Ön yüzünde: genç Ares'in başı, arka yüzünde:

I tarafından zaptedildiği tarihtir. Böylece, M.Ö. 183 ile Roma consülü Lucullus'un şehri zaptettiği M.Ö. 70 yılları arası Sinope'nin Pontus egemenliği altında bulunduğu devre oluyor. Bu da Sinope'nin parlak bir çağdır; zira bir yüzyıl için şehir Pontus krallığının başkenti ve aynı zamanda bu süre içinde ölen Pontus krallarının nekropolü olmuştur.

Bu devrede sayıları üç olan Pontus kraliyet sikke darphanelerinden birisi de Sinope'dedir³. Şehrin bu devir sikke emisyonlarını, aralarındaki farkların sadece şehir adları kitabeleriyle (Sinope, Amisus v.s.) belirlendiği, tüm Pontus krallığında geçerli tipleri içeren bir takım bronz sikkeler oluşturmaktadırlar⁴.

Sinope'nin Roma egemenliği altına giriş tarihi Lucullus'un şehri zaptettiği ve hemen arkasından da acımasız bir şekilde tahrip ettiği M.Ö. 70 yılında başlar. Bu tarihten 23 yıl sonra, Pharnakes II, babası Mithradates'in Küçük Asya'da kurduğu devlete ait toprakları yeniden kazanma denemesine girişirse de, Zela'da M.Ö. 47 yılında Caesar tarafından yenilgiye uğratılır. Pharnakes savaştan sonra kaçarak daha evvel işgal etmiş olduğu Sinope'ye sığınır; fakat savaş sonu şartlaşması gereğince şehri Domitius Calvinus'a teslim etmek zorunda kalır. M.Ö. 45'den itibaren artık Sinope'yi Jus Italicum'dan da yararlanan bir Roma kolonisi olarak görüyoruz.

kını içinde kılıç; 3. Ön yüzünde: Athena'nın başı, arka yüzünde: ayakta Perseus, ayakları dibinde Medusa'nın başsız gövdesi, 4. Ön yüzünde: genç Perseus'un büstü, arka yüzünde: tepeleri yıldızlı iki külah arasında Cornucopiae (bereket boynuzu); 5. Ön yüzünde: Gorgo başıyla Aegis, arka yüzünde: Nike; 6. Ön yüzünde: kurt postu içinde kadın büstü, arka yüzünde: Nike; 7. Ön yüzünde: Artemis başı, arka yüzünde: Tripod.

VII- Şehrin Roma devri sikke darbu:

Bu devrin en erken sikkeleri, ön yüzlerinde imparator portreleri bulunmayan bir takım bronz sikkelerdir: 1. Ön yüzünde: Ceres'in başı, arka yüzünde: hilâl biçiminde bir nesne ve durumviri isimleriyle saban; 2. Ön yüzünde: boğa başı, arka yüzünde: Símpulum: bu devrin imparator başlı sikkeleri ise, Augustus'dan Gallienus'a kadar devam eder. Bunların üzerlerindeki belli başlı arka yüz tipleri şunlardır: çift süren kolonist; Sinope'nin genius'u; ayakta Serapis; klineye uzanmış Serapis; mabed içinde Apollo; Nemesis; Dionysos (ayakta veya oturur vaziyette); Tyche; atlarıyla birlikte Dioskurlar; balık; kanatlı caduceus; Dionysos herme'si; Helios başı; Athena; Poseidon; Hermes; Capricornus; üstünde boğa başı bulunan bir insan bacağı; arkaik bir kült heykeli (Dionysos); arkaik bir erkek başı (Dionysos) ve büstü.

3 G. Kleiner, *Ist. Mitt. Pontische Reichsmünzen*, Heft 6, 1955, s. 3.

4 2 numaralı dip nota bak.

Bundan böyle Karadeniz'in bu önemli şehri önceleri Bithynia-Pontus, Diocletianus yönetimi sırasında da Pontus-Galatia eyaletine bağlı olarak politik yaşamını sürdürmeye devam etmiştir.

Sinope, Roma egemenliği altında bulunduğu bu dönemde de M.Ö. 70 yılından M.S. 270 yılına kadar arada kısa kesintilerle kendi adına bronz sikkeler darbetmek hakkına sahip olmuştur.

Bu sikkelerin ön yüzlerinde Roma imparatorlarının profilden portreleri, ad ve ünvanları (latince olarak), arka yüzlerinde ise bir Roma kolonisi olması nedeniyle şehrin latince olarak adı, basıldıkları tarihler ile şehrin dini ve sosyal yaşantısını yansıtan bir takım figürler yer almaktadır. Sikke kitabelerinde şehrin adı genellikle şu şekilde belirtilmiştir⁵:

C (OLONIA) I (ULIA) F (ELIX); C.I.F.C. (INOPE) C.I.F.S. ya da SINO veya SINOPEs'dir. Ayrıca bu sikkelerde M.S. 55 yılına kadar EX D (ECURIONUM) D (ECRETO) (=Belediye meclisi kararıyla) yazısına rastlanmaktadır. Şehrin tüm sikkeleri tarihlidir ve bu tarihler de iki ERA'ya göre hesap edilmektedir.

Birinci Era'nın başlangıcı, J. Caesar'ın şehri bir Roma kolonisi yaptığı M.Ö. 45 yılıdır.

İkincisinininki ise, şehrin Lucullus tarafından zaptedildiği M.Ö. 70 yılıdır. Başlangıçtan Severus Alexander'e kadar gelen darplardaki tarihler, bir Julia Domna sikkesi istisna edilirse birinci Era'ya göre –yani sikke üzerindeki tarihten 45 yılının çıkarılmasıyla– Severus Alexander'den Gallienus'a kadar gelen sikkelerdeki tarihler ise, ikinci Era'ya (M.Ö. 70 Era'sı) göre hesap edilmektedir⁶. Sinope'nin bir Roma kolonisi olduğu bu devirdeki darbi –sadece bronz sikkelerden oluşmakta ise de çeşitli ve enteresan tipleri içermektedir. Biz bu makaleye R.G. nin Sinope şehri sikkeleri bölümünün metin kısmında “Roma İmparatorluk devri darplarının en ilginçleri” olarak belirtilen iki tipinden sadece birisini⁷ (Lev. I, 1) İstanbul Arkeoloji Müzeleri sikke kabinesindeki bir varyasyonunu konu yapmak istiyoruz.

Adı geçen kabineye 1966 yılında Osman Nuri Arıdağ varislerinden satın alınan (Env.no.: 762 /745) bu sikke (Lev. I, 4), kitabesindeki tarih-

5 R.G. s.179.

6 Aynı eser, s.179.

7 Aynı eser, s.179, kat. no.: 111.

ten anlaşıldığına göre Antoninus Pius'un saltanatının ilk yılında -CLXXXIII (183=138)- Sinope şehri tarafından darbedilmiştir: sikkenin ön yüzünde Antoninus Pius'un sağa doğru portresi, arka yüzünde ise, cepheden başında turbana benzer bir başlık bulunan, ağız kenarından sakalının içine doğru inen ince uzun bıyıklı ve aşağı doğru dikdörtgen şeklinde uzanan kıvrık sakallı arkaik bir tauri başı yer almaktadır (Lev. I, 4).

Bu sikkedeki başın R.G. de ve von Aulock'un Sylloge'sinde yayınlananlardan⁸ farklı yanı birazcık büstü andıran idolün, yassı bir kavis biçimindeki giysi yakası üzerinde yuvarlağımsı çıkıntılar şeklinde belirtilen iki omuz başında birisi sola, diğeri sağa doğru ayakta, birer ellerini (?) yukarıya doğru kaldırmış (ne yaptıkları pek belli olmuyor) iki ufak figüre sahip olmasıdır⁹. Adı geçen diğer iki yayındaki başlarda, sikkeler birazcık daha büyük nominallerde oldukları için, başlık, sakal ve bıyık ayrıntıları daha belirgindirler. R.G. deki sikkenin von Aulock koleksiyonundakinden daha ayrıntılı olan tanımı şöyledir¹⁰: "Etrafi dört sıra boncukla süslü düz bir başlık (kenarsız takke) giyinmiş kıvrık (boncuk şeklinde işlenmiş) uzun sakallı cepheden arkaik bir baş". Fotoğraflarda görüleceği üzere, İstanbul'daki Antoninus Pius'un sikkesindeki idolün baş kısmı, diğer koleksiyonlardaki L. Aelius Caesar'ın sikkeleri üzerindeki arkaik başların tamamen aynıdır. Kitabelerindeki tarihlere göre, Aelius Caesar'ın sikkeleri M.S. 137/8, Antoninus Pius'ununki M.S. 138/9 yılında darbedilmiştir. Bir sene aralıkla veyahut aynı yılın değişik aylarında darbedilmiş oldukları anlaşılan bu sikkelerin aynı

8 R.G. lev. XXVII, res. 21; *Syll. von Aulock* Nachträge I, Pontus, Paphlagonien, Bithynien, lev.236, no.: 6872.

9 R.G. s.203, no.: 123'de tanımı yapılan arkaik kült heykelinin (R.G. lev.XXVII, no. 30) omuzlarında da Antoninus Pius sikkesi üzerindeki bütün omuzlarındaki gibi ayakta küçük figürler bulunmaktadır. Her iki tasvirde de aynı pozdaki bu figürler yukarıya kaldırdıkları elleriyle ya def çalmakta, ya da birer elleriyle bir şey tutmaktadırlar (çelenk ?); -omuzlardaki bu figürlerin def (tympanon) çalan Eros'lar olması olasılığı için bak: *Kunst der klassischen Antike, Ausstellung in Zusammenarbeit mit Münzen und Medaillen A.G. Basel*. 22 Nov. 1975 - 10 Jan. 1976 *Galerie André Emmerich* res. 47 -burada bizim için bugün figürlerin ne yaptıklarından çok, her iki sikke tasvirinde de sadece omuzlar üzerinde aynı pozlarda figürlerin yer almış olmaları hususu önemlidir. Zira kült heykelinin ellerindeki kantharos ve thyrsos gibi atribüleriyle Dionysos'a aidiyetini kesin olarak bildiğimize göre, büstün tanılamasını da ancak bilinenle (kült heykeli) bilinmeyenin (büst) arasındaki ortak öğelerin (omuzlardaki aynı pozda ayakta küçük figürler) karşılaştırılmasıyla yapabiliriz.

10 R.G. s.202, no. 111, lev. XXVII, res. 21.

tipi peşpeşe, ısrarla tekrarlamalarının özel bir manası ve önemi olmadığıdır. Fakat o yıllarda sevilen ve geçerli bir tip olduğu anlaşılan bu başın yukarıda adı geçen yayınlarda herhangi bir tanılaması yapılmamıştır. Von Aulock koleksiyonundaki Küçük Asya şehirlerine ait 8700 sikke içinden seçmeler yaparak -512 sikke ile- "Roma'lılar devrinde sikkelere yansıyan Grek yaşamı" adıyla 1968 yılında yayınlamış olduğu kitabının katalog kısmında P.R. Franke bu idol başını (bu arkaik başı) Dionysos olarak tanılamış¹¹, fakat herhalde kesin bir kanyaya sahip olmadığını için bu adın yanına parantez içinde bir soru işareti koymuştur.

P.R. Franke'nin bu tanılamasının -kuşkuyla yer olmaksızın- doğru olduğunu yine R.G. de yayınlanmış, fakat biraz geç bir devre (Septimius Severus devrine) ait bir başka Sinope şehri sikkesi¹² üzerindeki bir kült heykeli (Lev. I, 5-6) tasviri yardımıyla kamtlayabileceğimizi sanıyoruz. Zira bu kült heykeli, Aelius Caesar'ın sikkelerindeki, başlıkları vesairesi ile başların, Antoninus Pius sikkesindeki omuzlarındaki küçük figürlerle beraber tüm büstün tıpatıp benzeri bir büst kısmına sahip bulunmaktadır. R.G. de maalesef hakkında herhangi bir yorum ve tanılama yapılmamış olan bu kült heykelinin hangi tanrıya ait olabileceğine dair doğru bir tanılama makalemizin konusunu teşkil eden arkaik başların sorununu da kendiliğinden çözecektir; R.G. de Septimius Severus'un sikkelerinin arka yüzündeki figürün (kült heykelinin) tanılaması aynen şöyledir: "Bir kaide üzerinde cepheden bir idol; tanrının başında bir başlık (takkeye benzer) var; uzun ve kıvrıkcık sakallı; yana doğru yere paralel bir şekilde uzattığı sağ eliyle ayağından bir kantharos, aynı şekilde sol eliyle bir asa tutuyor; tanrı idolü'nün omuzlarında ve kaidenin her iki üst köşesinde (ucunda) ayakta birer küçük genius figürü var. Kaidenin cephesi, aralarında ayakta birer figür bulunan kolonlarla (sütunlarla) süslü". R.G.'in bu figürün bir kült idolü (heykeli) olduğu tanılaması doğrudur; zira muhtelif Küçük Asya şehir sikkeleri üzerindeki kitabeli tanrı kült heykelleri tasvirlerinden başka¹³, son senelerde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bulunan bazı kült

11 P.Robert Franke, *Kleinasien zur Römerzeit, griechisches Leben im Spiegel der Münzen*, München, 1968, s.61, no.371.

12 R.G. s.203, no.123, Lev.XXVII, res.30.

13 Örneğin sikkeler üzerindeki Perge Artemisi kült heykeli için bak: *Syll. von Aulock Pamphylien II. Heft no.4677, 4697 v.s.*

heykel¹⁴ ve kabartmaları da¹⁵ bu tip tasvirlerin sadece kült idollerine (heykellerine) ait olabileceklerini kanıtlamışlardır. Figüre bu şekildeki bir yaklaşımdan sonra geriye sadece bunun hangi tanrıya ait olabileceği sorunu kahr ki, biz bunu da idolün ellerindeki kantharos (sağ elinde), thyrsos (sol elinde) gibi atribüllerin yardımıyla kolaylıkla Dionysos olarak tanımlayabiliriz.

Bu tanılamayı bunlardan başka, idolün üzerini ve kaidesini süsleyen bir takım heykelcikler ve kabartma figürler de doğrulamaktadır. Bunların ne olduklarını doğruya yakın bir şekilde tanılama, Dionysos'la ilgi derecelerini saptama ve haklarında bazı yorumlarda bulunabilmek için kült heykelini başından kaidesine kadar mümkün olduğu kadar iyi bir tanımlamaya gereksinme vardır. Yüze-yinin küçük oluşu nedeniyle, böyle bir kült heykeline ait tüm ayrıntıların, bir sikke üzerinde -eksiksiz ve başarılı bir şekilde- verilebilmesi olanaksızdır. Buna rağmen, biz bu kült heykelinin üzerindeki belli belirsiz tasvirlerde bazı şeyleri seçebildiğimizi söyleyebiliriz. Görülebildiği kadar kült heykeli şu şekilde tanımlanabilir:

Heykelin başında turbana benzer oldukça yüksek bir başlık vardır; üst kısmı yayvan ve geniş, alt kısmı ise başın genişliğinde olan bu başlığın üzeri iki veya üç sıra halinde (iyice belli olmuyor) boncuk dizisi (belki şematize edilmiş sarmaşık yaprak ve çiçeklerinden oluşan bir çelenk ?) ile süslüdür. Kaşlar üzerine kadar inen bu başlık ile diğer sikkelerin arkaik başlarındakiler arasında büyük bir benzerlik vardır.

Kült heykelinin yüz kısmının, yani kaş, göz, uzun sakal ve aşağı sarkan ince uzun bıyığın işleniş şekli (tipi) de diğer arkaik başlarınkilerin hemen hemen aynıdır; tanrının uzun sakalı göğsünün başlangıcı ve omuz hizasına kadar inmekte, yuvarlak çıkıntılar şeklindeki omuzları üzerinde birisi sola, diğeri sağa doğru ayakta, yukarıya doğru kaldırdıkları ellerinde iyice seçilemeyen bir şeyler tutan iki küçük figür bulunmaktadır. R.G. de Genius'lar diye tanımlanan, fakat bizim Dionysos'un çevresinde (Thiasos'unda = maiyetinde) aramayı daha doğru ve lojik bulduğumuz bu figürleri, yukarıya kaldırdıkları elleriyle kymbalon (tunçtan ziller) lar çalan Menad'lar olarak tanımlayabilmemiz

14 Ephesos Artemisi için bak: Franz Miltner, *Die neuen Artemis Statuen aus Ephesos*, Auatolia, Ankara D.T.C. Fakültesi 1958, lev. V, VII, X.

15 Perge Artemisi kült kabartması için bak: Somay Onurkan, *Istauuler Mitteilugen*, Band 19/20, 1969/70, Artemis Pergaia s.289-298, lev.56.

olasılığı vardır. Tanrının omuzlarındaki bu figürlerin hemen hemen benzerleri, kült heykelinin üzerinde bulunduğu kaidenin köşelerinde aynı şekilde yer almaktadırlar. Tanrının göğüs ve kol kısmı geniş, yayvan bir kavis şeklinde yakası olan uzun bir giysisi vardır. Bel kısmı derince-enli bir bantla (kuşakla) belirtilmiştir; belden aşağı kısmında da yine ayakta kabartma halinde üç figür, kaidenin cephesinde ise sütunlar arasında ayakta müzik âletleri çalan, dans eden (?) bir takım kabartma figürler yer almaktadır.

Tanrı heykelinin belden aşağısında bulunan üç figürün, hangisinin yandan, hangisinin cepheden tasvir edilmiş oldukları, ayrıca ne yaptıkları, çok ufak oluşları ve aynı zamanda sikkenin bu kısmının biraz fazla silinmiş olması nedeniyle pek anlaşılamamaktadır. Kaidenin cephesinde sütunlar arasında ayakta olan tasvir edilmiş beş figürden sol baş-takinin sağa doğru kymbalon (zil) çalan bir Menad (Bakkha), ikincisinin sola doğru flüt çalan bir silen (?) olması olasılığı çok kuvvetlidir; zira bunların ellerindeki müzik âletleri oldukça iyi seçilebilmektedir. Diğer ayaktaki çok silinmiş üç figürün, yine Dionysos'un Thiasos'undan müzik âletleri (tef (tympanon), zil, flüt) çalan veyahut danseden kişiler (Menad, Satyr, Nymphe'ler) olmaları olasılığı vardır. Kompozisyon içeriği bakımından bunlara en yakın paraleli, Perge tiyatrosunun sahne binasını süsleyen bir mermer pilaster'in¹⁶ üzerindeki kabartma Artemis kült idolünün (Lev. II, 1-2) alt kısmındaki frizlerde bulabiliyoruz. Bu frizler birbirlerinden ayrı, alt alta üç sıra halinde olup, yukarıdan birinci ve ikincisini dans eden, müzik âletleri çalan, hareketli bir takım kadın figürleri doldurmaktadır¹⁷.

Bu figürler, Septimius Severus sikkesinin kült heykelinin kaidesi üzerindekiyle -bu figürler her ne kadar sütunlar arasında tek tek bırakılmışlarsa da- yaptıkları iş ve hareketleri, kısacası kompozisyonun toplu görünümü bakımından çok benzemektedirler. Her iki kült heykelinde de bu şekilde dans ve müziği içeren kompozisyonların yer almalarının nedenini tanrıça Artemis-Kybele ile tanrı Dionysos'un tapınmalarında aramak gerekir¹⁸. Bunların her ikisi de Anadolu ve doğa tanrılarıdır.

16 Aynı makale, s.291.

17 Aynı makale, s.292 v.d.

18 Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1972, s.119.

Pamphylia (Perge Artemisi) ve İonia (Ephesos Artemisi) Artemislerinin kaynağı hiç şüphe yok ki, Anadolu'lu çok eski ve ünlü "Ana tanrıça" dır¹⁹. Neolithik ve Kalkolithik devirlerde var olduğu kazılarla anlaşılan, Sumerlerce Ma, Hititler'de Kubaba, Mezopotamya'da Lat, Girit'te Rhea, Phrygia'da Kybele, Lykia'da Leto olarak adlandırılan bu büyük bereket (doğa) tanrıçasının Ephesos'a ve Perge'ye ne zaman geldiği ve oralarda Aremis adıyla kültünün ne zaman başladığı kesinlikle saptanamazsa da, bu tanrıçanın Phrygia, Lydia ve Minoen Girit kültürlerinin etkisi altında çeşitli evreler geçirerek yukarıda adları sayılan tanrıçalardan ayrıldığı ve bugün Ephesos'da heykellerini, Perge'de gerek sikkelerinde, gerek mermer kabartmasında tasvirlerini gördüğümüz biçimlerine girdiği açıktır.

Fakat tapımlarındaki ufak farklara, kült heykellerindeki değişikliklere rağmen, her ikisi de bolluk ve bereket (doğa) tanrıçalarıdır²⁰. Lydia-Phrygia kökenli Dionysos'a gelince, bu da niteliklerine göre ilkin bir doğa tanrısıdır²¹. Toprağın verdiği her türlü bitkiyi ve bunlar arasında insanı en çok etkileyenleri, yaşamına yön verenleri simgeler.

Kybele (=Artemis) ve öbür doğa tanrıları gibi doğayı en belirgin biçimlerle yansıtır, dağlarda, ormanlarda yabani hayvanlar ve yaratıklarla bir arada yaşar ve coşar gösterilir. Osiris, Adonis, Attis gibi doğanın, yılın muhtelif mevsimlerindeki değişmelerini de kişiliğinde simgeler. Her bakımdan doğaya çevrik olmasına rağmen asıl simgelediği büyük kuvvet, doğanın kendisi değil, insanla doğa arasındaki bir ilişki, insanı doğanın sırlarına erdiren büyümlü bir güçtür. Grekçe'de bu güc eren insanın durumu "Mainomai" ve "Enthousiasmos" sözcükleriyle ifade edilmiştir: yani kişiliğinden sıyrılmak, tanrıyla dolu olmak (tanrılaşmak), doğa sırlarına ve gücüne ermek. Bu insan için ulaşımı en çok özlenen bir aşama olup, Dionysos bu creğe varmanın yolunu insanoğluna müzik, dans ve şarapla -ekstas haline gelme- yani sarhoşlukla açmıştır. Taraftarları olan Mainad'lar (Bakkhalar) -bu isim mainomai fiilinden türemiş olup, çılgın, sarhoş kadınlar anlamına gelir- başlarında sarmaşık yapraklarından çelenkler, ellerinde thyrsos'lar ve üzerlerine karaca derileri örtünmüş olarak Satyr'ler ve Nymph'e'ler arasında dağlarda ve ormanlarda vecd içinde dolaşarak, çılgınlar gibi dans ederek,

19 Aynı eser, s.74.

20 Aynı eser, s.73 v.d.

21 Aynı eser, s.119 v.d.

yerine ve anına göre de kadın kişiliklerinden sıyrılıp vahşi bir hayvana dönüşür, önlerine gelen hayvanları boğazlayarak etlerini çiğ çiğ yerler.

Bu tapımlara Dionysos'da bir hayvan, ekseriya bir erkek keçi veya boğa şeklinde katılır; sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: bir yerde Artemis'in hemen hemen benzeri olan tanrıça Kybele ile Dionysos dinlerinin özündeki orgiastik coşku, kendinden geçme, vecd karakteri her iki tapımda da aynı singelere, aynı davranışlara, araç ve gereçlere başvurulmasıyla belirmiştir²²; zaten Anadolu kökenli (Trakya, Lydia, Phrygia) Dionysos kültürünün önemi, kendisinden çok daha eski olan Phrygia tanrıçası Kybele (=Artemis) kültürü ile ilişkisi sayesinde artmıştır. Phrygialılara has olan zil, def, davul gibi çok gürültücü müzik âletleri, ayrıca aynı bölgede erkenden gelişmiş olan flüt de bu kültürün (Dionysos kültürünün) tapımına tamamen maledilmişlerdir²³. Bundan dolayı Perge Artemisi kültürünün frizlerinde görülen dans eden, müzik âleti çalan kadın figürlerinin paralellerini, her iki tanrının tapımları birbirine çok benzediklerinden, Sinope şehri sikkelerinde kültür heykeli üzerinde de görmeyi doğal karşılamak gerekir.

Böylece, yukarıdaki izahlardan anlaşılacağı üzere bu kültür heykelini (sikke üzerindeki) gayet belli atribütlerinden başka, ayrıca tapımını yansıtan kaide kompozisyonu ile de tereddütsüz tanrı Dionysos olarak tanımlayabiliriz. Bu kültür idolünü kesin bir şekilde Dionysos olarak tanımlayabildiğimize göre, Antoninus Pius sikkeleri üzerindeki büst de her şeyi ile kültür heykelinin büst kısmının tam benzeri olduğu için bunu da, dolayısıyla L. Aelius Caesar'ın sikkelerindeki başı da, Hermes ve Herakles gibi diğer alternatiflerini hiç nazarı itibara almaksızın, aynı tanrının başı olarak kabul edebiliriz. Böylece, bu tanılamayla da ayrıca Dionysos'un kültür heykelini, büst ve başlarını taşıyan bu Sinope sikkelerinin şehrin dinsel tarihine ışık tutan belgeler oldukları gerçeği ortaya çıkmış oluyor; zira şimdiye kadar Sinop veya civarında bu konuyla ilgili her hangi bir belgeye rastlanmamıştır. Daha eski Grek sanatında (M.Ö. 4. yüzyıla kadar) Dionysos daima sakallı, görkemli bir erkek olarak tasvir edilmiştir²⁴. Roma devri Sinope sikkeleri (M.S. 2.ve 3. yüzyıllar) Dionysos'u böyle eski tipinde –hatta biri kültür heykeli içerdiği için orijinal tipinde– gösterdiklerine göre, şehirde Dionysos kül-

22 Aynı eser, s.119.

23 Roscher, *ML*. I 1, s.1085.

24 Otto Hiltbrunner, *Kleines Lexikon der Antike*, Bern und München, 1961, s.150.

tüne ait eski ve önemli bir tapınağın varlığını hiç kuşkusuz kabul etmek gerekmektedir.

Septimius Severus sikkesindeki kült idolü herhalde onun tapınağındaki orijinalini yansıtmış olmalıdır; fakat bu kült heykeli acaba ne şekilde idi? Yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, gerek Yunanistan'da, gerek Anadolu'da ilk tanrı tasvirleri "Xoanon" olarak adlandırılmaktadırlar: yani tahtadan oyulmuş; bu xoanon'lar bazen altın, gümüş, bronz gibi madeni levhalarla kaplanıyorlardı²⁵. Sinope'nin Dionysos kült heykeli de acaba böyle mi idi? İşte bütün bu ve buna benzer bir takım sorular daha uzunca zaman çözülememiş olarak kalmaya mahkûmdurlar; fakat tabiiyatıyla bütün bunları kısmen de olsa yanıtlayabilecek, hiç olmazsa bu tanrıya ait kült idolünün üzerindeki tasvirlerin ayrıntılarını aydınlatacak bazı belgelerin (heykel, kabartma v.s.) ilerde yapılacak sistematik kazılarda yahut tesadüflerin yardımı ile bulunabilmeleri olasılıkları da daima vardır.

Ayrıca bu konuda üzerinde önemle durulması gereken diğer bir husus da şudur: Sinope sikkelerinde olduğu gibi, diğer birçok Anadolu Grek şehir sikkelerinde de lokal tanrıların kült idollerine niçin hep belirli bir devrede, özellikle M.S. 2. yüzyıl ve 3. yüzyılın ilk yarısında rast gelmektedir²⁶? Bu devrede sikkelerde eski kült şekillerine dönüşün nedeninin biz adı geçen ülkelerde Hıristiyanlığın süratle yayılması ve bu dini kabul edenlerin şiddetli ve yoğun bir şekilde kovuşturmayaya uğramaları, işkenceye tabi tutulmalarında aranılmasının gerçeğe yakın olduğu kanısındayız²⁷.

25 Somay Onurkan, aynı makale, s. 293; ayrıca Pausanias IX 12, 4'de, Thebai Dionysos'unun çok eski tahta idolünün üzerinin Polydoros tarafından bronz levhalarla kaplanmış olduğunu nakleder.

26 Somay Onurkan, aynı makale, s.294'de bu hususa kısaca değinmektedir.

27 Hıristiyanların kovuşturulmasına ilk defa Jerusalemler ve Palestin'de başlanmış; M.S. I. yüzyılda lokal ve sınırlı kovuşturmalar devam etmiş, Nero, Domitianus ve Traianus zamanında Hıristiyanlıktan vazgeçmeyenler için idamlara kadar varan kovuşturmalar sürdürülmüş; M.S. II. yüzyılın ikinci yarısında şahadet olaylarına rastlanmakta; M.S. III. yüzyılın başından itibaren de artık tüm imparatorlukta Hıristiyanlara karşı sistematik kovuşturmalar uygulanmaktadır.

Bu arada kilise tam boy hedefi olmuş, Hıristiyanlar aleyhine sürdürülen kovuşturmaların şiddeti olanca hızıyla arttırılmıştır.

M.S. 202-203'de Septimius Severus'un Hıristiyanlık dinine geçişi kesinlikle yasaklaması, üzerinde önemle durulması gereken bir olaydır. Decius ve Valerianus (M.S. 249/50-258/9) da ilk olarak kendini her şeyden tecrid eden kiliseyi, sonra da organizasyonunu bertaraf etmeyi dennerler: Hıristiyanlara karşı girişilen kovuşturmalar için bak: *DTV-Lexikon der Antike*, München, 1970, Religion, Mythologie, Band. I, s.194.

Zira, Hıristiyanlığı reddeden, istemeyen Roma imparatorlarının bu arzu ve emirlerine uymak için, Grek şehir yöneticileri imparatorluk devri darplarında eski lokal kült idollerine (heykellerine) dönmeyi zorunlu görmüş, ancak bu şekilde, yani kendi dinlerinin eskiliği ve yüceliğini tekrar belirtmek suretiyle Hıristiyanlık aleyhine dolaylı bir propaganda uygulamasına girişmiş olsalar gerektir.

SİKKELERİN KATALOĞU

L. AELIUS CAESAR (M.S. 136-137):

Ön yüzü : L. AELIVS CAESAR

A. Caesar'ın sağa doğru çelenksiz başı

Arka yüzü : C.I.F. ANN CL XXXII (M.S. 182=137/8)

Cepheden, başında turbana benzer bir başlık bulunan arkaik bir baş: başlığın etrafı dört sıra boncukla süslü; altında yine boncuğumsu bir sıra (belki şematize edilmiş sarmaşık yaprak ve çiçeklerinden oluşan bir çelenk ?); aşağıya sakalın içine doğru uzanan ince uzun bıyıklı; dikdörtgen şeklinde, telleri kıvrıkcık bukleler (boncuklar) şeklinde işlenmiş uzun sakallı.

- AE. 1- 12.10 gr; 27-29 mm.; SNG.V. Aulock No: 6872 (Lev. I, 1)
 2- 12.10 gr; 27-29 mm.; Paris, R.G. 111 lev. XXVII, No: 21
 (her iki yüz kalıbı da SNG deki sikkenin aynı)
 3- aynı Berlin.
 4- aynı Vatikan

ANTONINUS PIUS (M.S. 138-161):

Ön yüzü : IMP. ANTONINO AVG

Antoninus Pius'un sağa doğru defne çelenkli başı

Arka yüzü : C.I.F.S. ANN. CL XXXIII (M.S. 183=138/9)

Cepheden, başında turbana benzer bir başlık bulunan arkaik bir büst; sikkenin bu yüzü biraz aşınmış olduğu için, başlığın ayrıntıları pek belli olmuyorsa da etrafının dört sıra boncukla süslü olduğu seçilebiliyor; bu kısım biraz silikse de, ağız kenarından sakalın içine doğru inen ince uzun bıyık ve aşağı doğru dikdörtgen bir şe-

kilde uzanan kıvrıkcık sakal gayet bariz; büstün yassı bir kavis biçimindeki giysi yakası üzerinde yuvarlağımsı çıkıntılar şeklinde belirtilen iki omuz başında, birisi sola, diğeri sağa doğru ayakta, birer ellerini (?) yukarıya doğru kaldırmış (ne yaptıkları belli değil?) iki ufak figür var.

AE. 19 mm.; 4.62 gr; İst. Arkeoloji Müz. Env. No.: 762/745 (Neşre dilmemiştir) (Lev. I, 4)

SEPTİMİUS SEVERUS (M.S. 193–211)

Ön yüzü : IMP. C. L. SEP. SEVERVS PER. AV.

Sağa doğru Septimius Severus'un defne çelenkli büstü (Lev. I, 5)

Arka yüzü : C.I.F. SINOP. ANN. CCLII (M.S. 252=207/8)

Bir kaide üzerinde cepheden bir tanrı idölü; tanrının başında üst kısmı biraz genişçe (takkeye benzer) bir başlık var; uzun bıyık ve kıvrıkcık dikdörtgen sakallı; yana doğru yere paralel bir şekilde uzattığı sağ eliyle bir kantaros, aynı şekildeki sol eliyle thyrsos tutuyor; üzerinde, bol ve yassı bir kavis biçiminde yakası olan bir giysisi var; bu yakanın yuvarlağımsı çıkıntılar şeklinde olan omuz başları üzerinde biri sağa, diğeri sola doğru ayakta iki figür buluyor; bunlar birer elleriyle ya bir şey tutuyorlar, ya da bir hareket yapıyorlar (def çalma gibi?); tanrının giysisinin belden aşağı kısmında yine ayakta ne yaptıkları belli olmayan kabartma halinde üç figür var; tanrı idölünün üzerinde bulunduğu kaidenin iki üst köşesinde figürün omuzlarındakinin aynı iki figür yer almakta; kaidenin ön cephesinde, kolonlar (direkler) arasında müzik âletleri çaldıkları, dansettikleri sanılan ayakta beş figür bulunuyor (her iki kolon arasında birer tane).

AE. 1– 29 mm.; R.G. lev. XXVII res. 30

2– 27–29 mm.; 10.91 gr.; İst. Arkeoloji Müz. Env.No: 650/455; (Lev. I, 6). Bu sikke fazla aşınmıştır.

1

2

3

4

5

6

1

2

ÇAVUŞTEPE KAZISINDA ÇIKAN YAZITLI KÜÇÜK BULUNTULAR - I

A. M. DİNÇOL

Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığında sistemli olarak sürdürülmekte olan Çavuştepe kazıları, Urartu uygarlığının anlaşılmasına sadece arkeolojik yönden değil, filolojik bakımdan da değerli katkılar sağlayacak zengin bir malzemeyi gün ışığına çıkarmıştır. Bugün elimizde bulunan Urartu dilinde yazılmış belgeler gerek sayı, gerek muhteva bakımından oldukça sınırlı sayılabileceğinden, ilk bakışta önemsizmiş gibi görünen her buluntunun dikkatle etüd edilmesinde ve problemleri tam çözülemese dahi ilerde yapılacak çalışmalara bir zemin hazırlamak amacı ile yayımlanmasında büyük faydalar vardır. Ancak böylelikle Urartu lexikonu veya dilin morfolojisi hakkındaki bilgilerimiz zamanla artabilir. Bu etüdümüz de bu amaca yönelik olup, R.D. Barnett (1974), C.A. Burney (1966), J. Klein (1974), E. Laroche (1971) ve E. von Schuler'in (1970 ve 1971)¹ çalışmalarının bir devamı niteliğindedir.

I. Çivi yazılı pithos parçaları:

Çavuştepe'de bulunan yazıtlı pithosların hepsi, Urartu kaleleri için tipik bir mimarî buluntu olan "pithoslu mekân"da ortaya çıkarılmıştır (Erzen 1973, 1974a, 1974b). Yazıtların envanter numaraları ve transkripsiyonları sırası ile aşağıdadır:

1-) P.M. (I) 3.74 Lev.I, 1
]x a-qar-qi 7 [

2-) P.M. (I) 4.74 Lev.I, 2
a-qar]-qi 4 te-r [u-si

Yazımızın konusunu teşkil eden malzemeyi işlememize müsaade eden Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi müdürü Prof. Dr. Afif Erzen'e ve çalışmamızın çeşitli evrelerinde yardımlarını esirgemeyen Dr. T. Tarhan ve Dr. M. Korfmann'a içten teşekkürlerimizi burada tekrar ifade etmeyi zevkli bir borç biliriz.

1 Bu tür yayınlardan, L.A. Barsegian, "Ob urartskoy ieroglifiçeskoj pis'mennosti" *Vestnik obşçestvennik nauk* 2 (1967): 85 v.d.d. adlı makaleyi Türkiye'de temin etmek mümkün olmadı (bkz. von Schuler 1972: 117 dipnot 2 ve Klein 1974: 77 dipnot 1).

- 3-) *P.M. (I) 5.74 Lev.I, 3*
a-qar-q]i 6 te-ru-[si
- 4-) *P.M. (I) 6.74 Lev.II, 1*
6/7? a-qar-qi 2? [
- 5-) *P.M. (I) 7.74 Lev.II, 2*
ı]e-ru-si 1 a-ru-si
- 6-) *P.M. (I) 8.74 Lev.III, 1-2 (iki parçadan birleştirilmiştir)*
a-qar-q]i 6 [ı] e-ru-si
- 7-) *P.M. (I) 10.74 Lev.III, 3*
6 a-qar-qi x [
- 8-) *P.M. (I) 10.74 Lev.III, 3*
-r]u-si
- 9-) *P.M. (I) 12.74 Lev.IV, 1*
a-q]ar-qi 6 te-ru-si
- 10-) *P.M. (I) 13.74 Lev.IV, 2*
-r]u-si 1 a-[
- 11-) *P.M. (I) 14.74 Lev.V, 1*
a]-qar-qi x [
- 12-) *P.M. (I) 15.74 Lev.V, 2*
a-qa]r-qi 6 te-ru-si
- 13-) *P.M. (I) 17.74 Lev.VI, 1*
te]-ru-si
- 14-) *P.M. (I) 18.74 Lev.VI, 2*
[-si
- 15-) *P.M. (I) 19.74 Lev.VII, 1*
a-qar-]qi x ı[e-ru-si
- 16-) *P.M. (I) 1966 Lev.VII, 2*
6 a-qar-[qi

Görüldüğü gibi, pithoslar üzerindeki bu yazıtların hepsi, bunların hacimlerini bildiren ölçülerden ibarettir. Bu ölçülerin birbirlerine oranları, yani kaç *terusi*'nin bir *aqarqi* yaptığı, bu oranın desimal bir sisteme dayanıp dayanmadığı ve bunların gerçek değerleri, başka bir deyişle, kaç litreye tekabül ettikleri henüz tartışması bitmemiş bir konudur. Bu ölçüleri ne miktarda ihtiva ettikleri belirtilmiş pithosların hacimlerinin hesaplanması ile ortaya çıkan sonuçlar 120 ilâ 250 litre arasında değişmektedir. Şimdilik genellikle ikinci sonucun doğruluğunun kabulü hu-

susunda bir eğilim görülmeğe de, kesin bir yargıya varılmış değildir (Piotrovski 1966: 211 v.d.; Salvini 1969: 10; von Schuler 1970: 93 dipnot 3; Klein 1974: 85 v.d.). Bilinen bu ölçüler dışında 5 ve 10 numaralı yazıtlarda *terusi*'den daha küçük bir birim olduğu anlaşılan *arusi* kelimesi geçmektedir. Bu, şimdiye kadar çivi yazılı belgelerde anlaşılabilir kontext içinde rastlanılmamış bir terimdir. Sadece, Altın-tepe kazısında bulunmuş bazı yazıtlı pithoslar üzerinde "Hitit" hiyeroglifleriyle yazılmış olarak benzer-sesli bir terim mevcuttur (Özgüç 1969: Lev. LIII, 3; LIV, 1). Ancak bunun ilk iki hecesinin okunuşu (*á-ru-*) kesin olmakla beraber, son hecesi (L.377 = Laroche 1960) hakkındaki görüşler birbirinden az da olsa farklıdır. L.377 işaretine şimdiye kadar genellikle kabul edilen *i* fonetik değeri verilmekte olup, sadece H.Th. Bossert (1960: 433 v.d.) tarafından bunun eksikliğine değinilerek, işarete *zi* veya *za* değerleri atfolunmak istenmiş, fakat diğer araştırmacılarca bunun üzerinde fazla durulmamıştı. Gene Altın-tepe pithosları üzerinde aynı işaretin *tu-ru-L.377* kelimesi içinde geçtiği görülünce ve bu kelimenin de Urartu çivi yazılı belgelerindeki *terusi* ile eşitlenmesi gerektiği şüphe götürmez bir gerçek olarak ortaya çıkınca, L.377 işaretinin fonetik değeri hakkındaki tartışma yeniden açıldı. Altın-tepe pithosları üzerinde bu gözlemi ilk yapan J. Klein'in sonuçlarından haberdar olan bir araştırmacılar grubu buna dayanarak, işaretin fonetik değerinin *za* olması gerektiği kanısına vardıklarını açıkladılar (Hawkins, Morpurgo-Davies ve Neumann 1974: 11 v.d.). Aynı konuyu Klein'dan sonra işlediği anlaşılan bir başka bilgin ise, ondan habersiz olarak aynı gözlemi yaptı ise de, tartışmasına girmeksizin, L.377 işaretinin Urartu çivi yazısındaki karşılığının *si* olduğunu belirtmekle yetindi (Laroche 1971 [başlışı 1974]: 59). Bunlardan anlaşıldığına göre, L.377 işaretinin fonetik değeri bir sibilant + a/i kompozisyonudur ve dolayısıyla Altın-tepe pithosları üzerindeki hiyeroglif *á-ru-L.377* kelimesi, Çavuştepe pithoslarındaki çivi yazılı *a-ru-si* ile eşittir. Bu eşitleme iki önemli sonuca varmamızı sağlamaktadır: Altın-tepe pithoslarındaki *á-ru-L.377* kelimesi, Klein'in zannettiği gibi, *á-há* + *r-ku* ile *tu-ru-za* terimlerinin kontaminasyonundan meydana gelmiş bir kâtip hatası değildir (Klein 1974: 81); ayrıca, Laroche'un ileri sürdüğünün aksine, söz konusu kelimenin çivi yazısı Urartucasında, gerek 5 ve 10 numaralı yazıtlarımızda, gerek kırık halde (1 *a-ru-*) bir fragman üzerinde (König 1957: 164 Incerta 32) karşılığı bulunmaktadır (Laroche 1971: 59). Yukarıda adı geçen iki yazardan Klein, bu kelimeyi bir yanlış yazılış olarak kabul ettiğinden, anlamı üzerin-

de hiç durmamaktadır; Laroche ise (1971: 59), buna tamamen tahmini olarak “muhteva, hacim, ölçü” manâlarını vermektedir. Aynı yazar, Altuntepe yazıtlarından ikisi üzerinde (Laroche 1971: Yazıt I,II), Klein’den farklı olarak, onun *tu-ru-za* okuduğunu (Klein 1974: Yazıt 2, 1), *tu-ru-bi* şeklinde görmekte ve bunu *teru-* “koymak, tesbit etmek” (König 1957: 204) verbal kökünden Preteritum 1. Singular olarak tercüme etmektedir². Bu görüşlerine dayanarak, 4 *á-há-r-ku* 6 *tu-ru-L.377 á-ru-L.377 tu-ru-bi* (Laroche 1971: Yazıt II) ibaresini “muhteva(sını) 4 *aharku* (= *aqarqi*) 6 *turusi* (= *terusi*) (olarak) tesbit ettim” şeklinde, *á-há-r-ku tu-ru-L.377 á-ru-L.377* (Laroche 1971: Yazıt IV) ibaresini ise, “muhteva(sı) (1) *aharku* (ve 1) *turusi*(dir)” şeklinde çevirmektedir (Laroche 1971: 59). Laroche’u bu anlama yönelten husus, muhtemelen, *á-ru-L.*

2 Altuntepe’de bulunan yazıtlı pithos parçalarının üç ayrı yerde, ayrı numaralar altında yayınlanması, diğer taraftan Laroche ve Klein’in çalışmalarında Altuntepe neşriyatında geçmeyen iki parçanın daha, birinci yazarın makalesinde bir *join*, diğerinde bağımsız olarak değerlendirilmesi, bazı karışıklıklara yol açmaktadır. Bu sebepten bir konkordanz cetveli vermeyi yararlı görmekteyiz:

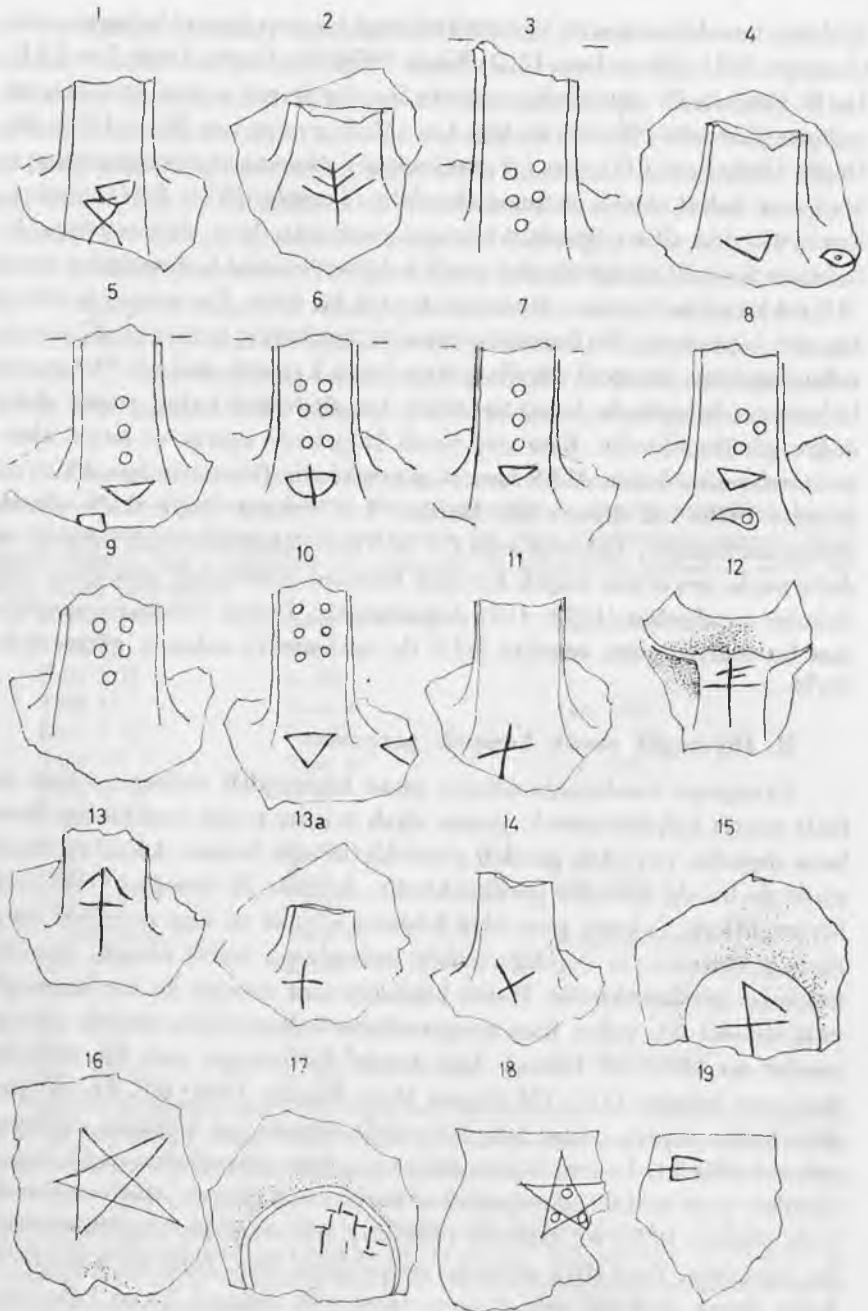
Laroche 1971	Klein 1974	Özgüç 1969
Yazıt I	Yazıt 2	Lev. LIII, 2
(Lev. I, 1)	(s. 82)	
Yazıt II	Yazıt 1	Lev. LIII, 3
(Lev. I, 2)	(s. 80)	
Yazıt III	Yazıt 5	Lev. LIII, 1
(Lev. II, 1)	(s. 83)	
Yazıt IV	Yazıt 3	Lev. LIV, 1
(Lev. II, 2)	(s. 82)	
Yazıt V	Yazıt 7	Lev. LIII, 4
(Lev. III)	(s. 84)	
† yeni parça	Yazıt 4	yayınlanmamıştır
(Lev. III)	(s. 83)	
Yazıt VI	Yazıt 6	Lev. LIV, 2
(Lev. IV, 1)	(s. 84)	
Yazıt VII	Yazıt 8	yayınlanmamıştır
(Lev. IV, 2)	(s. 84)	

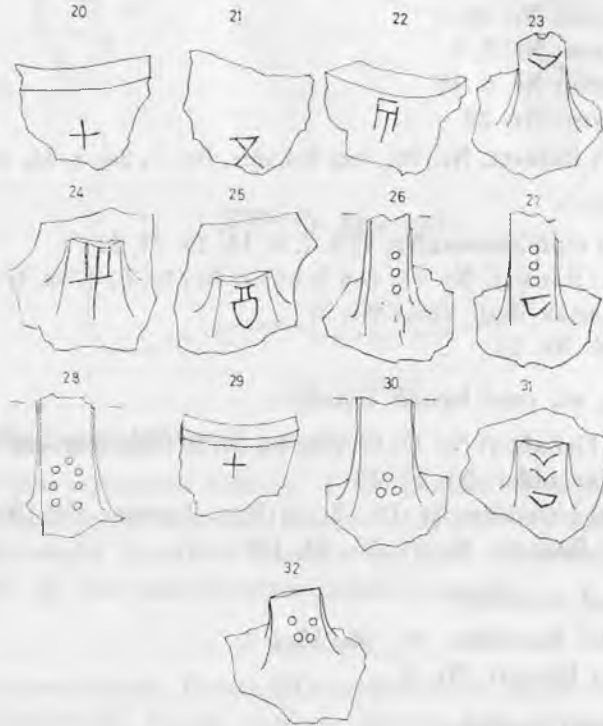
Laroche’un etüdünde ayrıca Fig. 1’deki satır numaralarıyla yazıt numaraları arasında da bir uyumsuzluk bulunmaktadır. Yazar, Yazıt V ile Altuntepe neşriyatında olmayan yeni bir parçayı *join* olarak verdiği için, Yazıt IV, Fig. 1’de görülen 7’ye tekabül etmektedir. Diğer taraftan, bu makalede dikkati çeken bir husus, resimlerde görülen bazı işaretlerin yazar tarafından dikkate alınmaması veya değişik bir işaret kabul edilmesidir. Özellikle Yazıt I ve II’de *tu-ru-bi* olarak okuduğu kelimeden önce gayet bariz bir şekilde bulunan “ufak daire”yi (=1) yok farzetmesi (Laroche 1971: 55), bu kelimeyi bir ölçü birimi olarak kabul etmemesi sonucu doğurmuştur. Aynı şey *arusi* için de geçerlidir.

377'den önce IV numaralı yazıtta herhangi bir sayı işareti bulunmaması (Laroche 1971: 56 ve Lev. II, 2; Klein 1974: 82; Özgüç 1969: Lev. LIV, 1), II numara ile yayınladığı yazıtta ise, bu işaret açıkça görülmesine rağmen (Laroche 1971: 56 ile krş. Lev. II, 2; ayrıca krş. Klein 1974: 80; Özgüç 1969: Lev. LIII, 3'te iyi görülüyor), dikkate almaması veya ayrı bir işaret kabul etmek istemesi olmalıdır (Laroche 1971: 55). Gerçekte, hem yukarıda zikrettiğimiz Altın-tepe yazıtında, hem de Çavuştepe'de bulunan 5 ve 10 numaralı çivi yazılı belgelerde *arusi* kelimesinden önce "1" rakkamı mevcuttur (Altın-tepe'de ufak bir daire, Çavuştepe'de dikey bir çivi biçiminde). Bu durumda, *arusi*'yi "muhteva, hacim, ölçü" olarak anlamlandırma ihtimali zayıflamakta, buna karşılık, önünde "1" sayısı bulunması dolayısıyla bunu *terusi*'nin bir alt-birimi kabul etmek daha doğru gözükmektedir. Bazı çivi yazılı belgelerde *aqarqi* ve *terusi* ölçülerinden sonra bazen MAŠ işareti geçmektedir (literatür için bk. von Schuler 1970: 102 dipnot 42). Bunun "1/2" olarak değil, BÂN olarak okunması halinde, Akkadça *sûtu* (= ca 9 litre) ölçüsünü ifade edeceği ve dolayısıyla *terusi*'den küçük bir ölçü birimini göstereceği gerçeğine von Schuler tarafından (1970: 103) değinilmiştir. Doğru olduğunu sandığımız bu teoriye göre, *arusi*'yi BÂN ile eşitlemekte sakınca görmemekteyiz.

II. Hiyeroglif yazıtlı keramik parçaları:

Çavuştepe kazılarında ortaya çıkan hiyeroglifli malzeme içinde en fazla sayıyı kulpları yazıtlı, yonca ağızlı testiler teşkil etmektedir. Bunların dışında, yuvarlak gövdeli çömleklerin ağız kenarı, karın ve diplerinde de bu tip işaretler görülmektedir. Aşağıda 32 örneğini verdiğimiz hiyerogliflerin çoğunu gene ölçü bildiren sayılar ve kap resimleri meydana getirmekteyse de, diğerlerinin anlamlarını tesbit etmek, şimdilik imkânsız görünmektedir. Hattâ bunların esas manâsı ile bir hiyeroglif yazı sistemi mi, yoksa bazı araştırmacıların kullandıkları terimle piktogramlar mı oldukları hususu dahi henüz tartışmaya açık bir konudur (krş. von Schuler 1972: 125 dipnot 16 ve Burney 1966: 88). Ancak, şimdiye kadar ortaya çıkan belgelerin ışığı altında, şu kadarını söylemek mümkündür ki, Urartu hiyeroglif yazısı, hece işaretlerine değil, logogramlar, yani kelime-işaretlerinden kurulu bir sisteme dayanmaktadır (von Schuler 1970: 96; Barnett 1974: 47). Altın-tepe hiyeroglifli yazıtları ise, tamamen Yeni-Hitit syllaberi ile yazılmış olup, belki de, Laroche'un haklı olarak söylediği gibi, Urartu egemenlik alanının bu en batı ucun-

Şek. - Abb 1.

daki bir Yeni-Hitit siyasal otoritesinin ifadesi sayılmalıdır (Laroche 1971: 61). Çavuştepe'de bulunmuş hiyeroglif işaretlerini keramik üzerindeki, ölçeksiz olarak çizilmiş, genel görünümüleriyle ve ayrıca da sınıflandırmaya çalışarak bir liste halinde sunuyoruz. Bunlara benzer işaretleri Barnett (1974: Fig. 4), Burney (1966: Fig. 17) ve von Scluler (1973: 134)'in listelerinde tesbit edebildiklerimizle karşılaştırdık. Diğer taraftan, aynı olmasa da, Hitit hiyerogliflerinde bulunan işaretlere (Laroche 1960) bazı hallerde atıf yapmayı faydalı bulduk.

Sayı işaretleri :

3 sayısının muhtelif biçimleri: Nr. 5, 7, 8, 26, 27, 30

4 sayısı: Nr. 32

5 sayısı: Nr. 3, 9

6 sayısı: Nr. 6, 10

7 sayısı: Nr. 28

Krş.: Barnett, Nr. 98; von Schuler, Nr. 1, 2a, c, 3a, 4-6

Kaplar :

Sivri dipli kâseler: Nr. 4, 5, 7, 8, 10, 23, 27, 31

Krş.: Barnett, Nr. 67; von Schuler, Nr. 3a, b, d, 4a, b

Yuvarlak dipli kâse: Nr. 6

Testi: Nr. 25

Haç, ok, çatal biçimli işaretler :

Haç biçimliler: Nr. 11, 12, 13a, 14, 20, 29 (Krş.: Laroche 309, 310, 399)

Ok biçimliler: Nr. 13, 15

Çatal biçimliler: Nr. 19, 22, 24 (Krş.: Laroche 326 [Nr. 22 için])

Krş. Barnett, Nr. 84, 85, 93, 100

Astral semboller :

Yıldız biçimliler: Nr. 16, 18

Krş.: Barnett, Nr. 8

Mimari semboller :

Kule (?) biçimli: Nr. 17 (Krş.: Laroche 243, 244)

Krş. Barnett, Nr. 13, 16; Burney, *passim*.

Bitkisel motifler :

Başak biçimli: Nr. 2 (Krş.: Laroche 149, 150)

Krş.: Barnett, Nr. 2, 5, 6; von Schuler, Nr. 1

Çeşitli işaretler :

Taht (?) biçimli olanlar: Nr. 1, 21 (Krş.: Laroche 294)

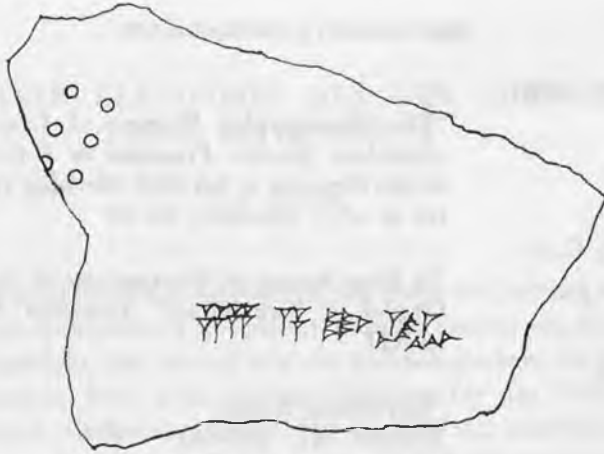
Krş.: von Schuler, Nr. 3c

Göz (?) biçimli olanlar: Nr. 4, 8

Krş.: Barnett, Nr. 17; von Schuler, Nr. 4c (?)

Çengel biçimli olan: Nr. 31

Kırık olanlar: Nr. 5, 10

Şek. - Abb. 2

III. Bir "quasi-bilinguis" parçası:

1966 kazı sezonunda bulunup, 4/158 numara ile envantere geçirilen bir pithos parçası üzerinde, kırık olmakla beraber, hem çivi yazısı, hem de hieroglif işaretlerle yazılmış bir ibare bulunmaktadır (Lev. VIII; Şek. 2). Çivi yazısı ibarenin sağlam kısmında

8 a-qar-qi |

işaretleri okunmaktadır. Hieroglif işaretlerden ise, sadece 6 tane küçük daire görülmektedir. Ancak, bunların altında, kırık kesimde iki daire biçimli işaretin daha bulunduğunu varsaymak mümkündür. Bu doğru ise, çivi yazılı lejandın gösterdiği "8" sayısı ortaya çıkar. İkinci bir ihtimal de, çivi yazılı kısmın kırık kısmında 6 *terusi* ölçüsünün gösterilmiş olmasıdır ki, o zaman hieroglif işaretli sayıların kırık olduğunu farzetmeye lüzum kalmaz. Bu ihtimallerden hangisi doğru sayılırsa sayılınsın, elimizdeki parça bir "quasi-bilinguis"tir. Ne yazık ki, esas ölçü belirten kelimeler kırık olduğu için, bunların Altıntepe'dekiler gibi "Hitit" hieroglifleriyle mi, yoksa Bastam'da bulunanlar gibi logografik surette (von Schuler 1970: 93) mi gösterildiklerini anlamak mümkün olamamaktadır. Eğer bu mümkün olabilseydi, Urartu hierogliflerinin, devletin batı ve doğu kesimlerinde Laroche'un tabiriyle "vannique" ve "tabalien" şeklinde bir ayırımı sahip olup olmadığı daha büyük bir kesinlikle ortaya çıkmış olacaktı. Diğer taraftan, bu belge, Anadolu'da kullanılmış yazı sistemlerinden bazılarının senkron geçerliliğine bir başka örnek teşkil etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA/BIBLIOGRAPHIE

- BARNETT, R.D.
1974 "The Hieroglyphic Writing of Urartu"
Anatolian Studies Presented to H.G. Güberbock on the Occasion of his 65th Birthday (ed. K. Bit-tel et al.), Istanbul: 43-55
- BURNEY, C.A.
1966 "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere" *Anatolian Studies* 16: 55-111
- ERZEN, A.
1973 "Çavuştepe Kazısı"
Belleten 147: 438-441
1974 a "Çavuştepe 1972 Kazısı"
Türk Arkeoloji Dergisi 21: 21-24
1974 b "Çavuştepe Kazısı 1973 Çalışmaları"
Belleten 151: 547-549
- KLEIN, J.
1974 "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altıntepe"
Anatolian Studies 24: 77-94
- KÖNIG, F.W.
1957 *Handbuch der Chaldischen Inschriften* (Teil 2, AfO-Beiheft 8), Graz
- LAROCHE, E.
1960 *Les Hiéroglyphes Hittites*, Paris
1971 [1974] "Les hiéroglyphes d'Altıntepe"
Anadolu (Anatolia) 15: 55-61
- ÖZGÜÇ, T.
1969 *Altıntepe II*, Ankara
- PIOTROVSKIJ, B.B.
1966 *Il Regno di Van - Urartu*, Roma
- SALVINI, M.
1969 *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 9
- von SHULER, E.
1970 "Urartäische Inschriften aus Bastam"
Archäologische Mitteilungen aus Iran N.F. 3: 93-106
1972 "Urartäische Inschriften aus Bastam - II"
Archäologische Mitteilungen aus Iran N.F. 5: 117-134

BESCHRIFTETE KLEINFUNDE AUS DER URARTÄISCHEN BURG ÇAVUŞTEPE - I

A.M. DİNÇOL

In den Ausgrabungen in Çavuştepe, die unter der Leitung von Prof. Dr. Afif Erzen systematisch fortgesetzt werden, kommt ein reiches Material ans Tageslicht, das sowohl von der archäologischen, als auch von der philologischen Seite sehr wichtige Beiträge für das Verständniß der urartäischen Zivilisation liefert. Da die Zahl der schriftlichen Dokumente in urartäischer Sprache gering und inhaltlich relativ begrenzt ist, müssen selbst die unwesentlich scheinenden und zur Zeit problematischen Funde studiert und veröffentlicht werden, damit für die zukünftigen Forschungen eine solide Basis gebildet werden kann. Nur auf diese Weise können unsere Kenntnisse über die urartäische Morphologie und das Lexikon allmählich vermehrt werden. Die vorliegende Arbeit soll diesem Zweck dienen und eine Fortsetzung der früheren Studien von R.D.Barnett (1974), C.A.Burney (1966), J.Klein (1974), E.Laroche (1971) und E. von Schuler (1970 und 1972) darstellen¹.

I. Pithosfragmente mit Keilinschriften:

Die beschrifteten Pithosfragmente aus Çavuştepe wurden sämtlich in dem Pithos-Gebäude gefunden, welches als typische Baueinheit urartäischer Burgen angesehen werden kann (Erzen 1973, 1974a, 1974b). Im folgenden geben wir die Umschriften der keilschriftlichen Legenden:

- 1-) P.M. (I) 3.74 Taf. I, 1
[x a-gar-qi 7 [
- 2-) P.M. (I) 4.74 Taf. I, 2
a-gar]-qi 4 te-r[u-si

Herrn Prof. Dr. Afif Erzen, Direktor des Zentrums für historisch-archäologische Forschungen in Van-Region, der uns erlaubte, das Inschriftenmaterial aus Çavuştepe zu studieren, und den Herren Dr. T. Tarhan und Dr. M. Korfmann, die uns in den verschiedenen Phasen der Vorbereitung dieser Arbeit geholfen haben, gilt unser Bester Dank.

¹ Die Studie von L.A. Barsegian, "Ob urartskoj ieroglifiteskoj pis'mennosti" *Vestnik obščestvennich nauk* 2 (1967): 85 ff war uns nicht zugänglich (cf. von Schuler 1972: 117 Fnt. 2 und Klein 1974: 77 Fnt. 1).